

יוסף עופר

מגבשי המסורה השונים ויחסם לדקדוק

א. מגבשי המסורה השונים

המסורה למקרא קדמה שנים הרבה לעיסוק בחכמת הלשון העברית, ומבחינות מסוימות ניתן לראות בה את הבסיס שעל גביו נבנה הדקדוק העברי.¹ אולם הבנת הקשרים בין המסורה ובין הדקדוק אינה פשוטה, שהרי, כידוע, הושפעו המדקדקים הראשונים מחכמי הלשון הערבית, ושאו בו מהם דרכים ויסודות.

חומר המסורה הוא רב ומגוון, ונדון בו על פי מגבשיו השונים. רוב חומר המסורה אינו בא בחיבור סדור, אלא כאוסף של הערות מסורה שסדרן וניסוחן שונים בכל כתב-יד.² אף שמקצתם של כתבי-היד מתוארכים ומסרניהם ידועים בשמות, חומר המסורה עצמו אנונימי שהרי הוא מצוי במקורות מקבילים רבים, ויש להניח שנתגבש בהדרגה ותחילת גיבושו קדמה הרבה לזמנם של כתבי-היד.

לצורך המיון של מגבשי המסורה נבחר בנקודת מוצא טכנית מובהקת: דרך הכתיבה של החומר. כתבי-היד המקראיים הטברניים מתקופת בעלי המסורה (הנקראים גם מִצְחָפִים) כתובים במתכונת קבועה למדי: המקרא עצמו נכתב בשניים או בשלושה טורים בעמוד, ומלוות אותו הערות מסורה קטנה בין הטורים והערות מסורה גדולה בראש העמוד ובתחתיתו. מלבד שני הסוגים האלה באים בדרך כלל בראש כתב-היד ובסופו דפים שלמים המוקדשים לרשימות מסורה, ורשימות אלה הן סוג שלישי של חומר מסורה. הסוג הרביעי הוא חיבורים של רשימות מסורה שנכתבו בפני עצמן ולא במצחף המקרא, וכוונתנו בעיקר לקובץ המסורה הקרוי אפלה ואכלה.

ההבחנה הטכנית הזאת מתאימה בדרך כלל למיון מבחינת התוכן: המסורה הקטנה מוסרת בדרך כלל מניין בלא פירוט, ואילו המסורה הגדולה

* המאמר נכתב בעקבות הרצאתי בקבוצת המחקר של חכמת הלשון העברית במכון ללימודים מתקדמים בגבעת רם ביום יז באייר תשנ"ה (17 במאי 1995). תודתי לפרופ' א' דותן ולפרופ' א' אלדר, שדגתי לפנייהם על כמה מן הדברים.

סופות ומבואות בלשון

ב

פרקים בעברית לתקופותיה אסופת זיכרון לשושנה בהט

עורך: משה בראש

האקדמיה ללשון העברית

ירושלים תשנ"ז

היא ברובה מסורה מפרטת. הקונטרסים הנספחים לכתב-היד מחזיקים כמה סוגים אופייניים של חומר מסורה: רשימות חילופים מסוג מסורה משווה, כגון חילופי נוסח בין קטעים מקבילים במקרא או מחלוקות בין אנשי מזרח ומערב; רשימות של סימני פֶּסֶק; וכן כללים של "דקדוק המסורה", שעניינם הקשרים בין הניקוד, הטעמים והגעיות. רשימות המסורה הכלולות בקובץ אכלה ואכלה, הנכתב כחיבור לעצמו, נושאות אופי מיוחד, והן מסוג מסורה מצרפת.

בעיוננו זה ננסה לצעוד צעד נוסף, מן התוכן אל המגמה. על פי החומר המצוי בכל מגבש מסורה ננסה לשער אל מי מופנה מגבש זה, מה מטרתו ומה השימוש שנעשה בו. מתוך המבט הזה ניגש לבחון את זיקתו של חומר המסורה לדקדוק ולתורת הלשון: האם העיון בכיוון הלשוני הוא ממטרותיו של המסרן, או שמא הוא נזקק להבחנות הלשוניות - באקראי או דרך שיטה - כאמצעי עזר להגשמת מטרתו.

ב. המסורה הגדולה והמסורה הקטנה

שני סוגי הערות המסורה הנכתבות לצד הטקסט המקראי הם שני חלקים של מנגנון אחד. מטרתם העיקרית של המסרנים היא לשמר את נוסח הכתיב והניקוד של המקרא, והם עושים זאת באמצעות הערות מסורה, שכל אחת מהן מתייחסת לצורת לשון מסוימת או להבחנה בין שתי צורות לשון קרובות. המסרנים שואפים לתאר את הממצא המקראי תיאור קצר ותמציתי, שיכלול מספר מזערי של פסוקים חריגים. משום כך ימנה המסרן את הפסוקים של צורת המיעוט, ולא של צורת הרוב. למשל, אם מילה מסוימת באה חמש פעמים בכתיב מלא ושלוש פעמים בכתיב חסר, תמנה המסורה את פסוקי הכתיב החסר; ואם המצב הפוך, יימנו פסוקי הכתיב המלא. לעתים קרובות המסורה משכללת את שיטת ההצגה של החומר ומחלקת את המקרא כולו לכמה תחומי ייחוס, שבכל אחד מהם נמנית צורת המיעוט. החלוקה לתחומי ייחוס יכולה להיעשות בדרכים שונות. לדוגמה:³

1. יהושע ד, יד: וַיִּקְרָא ד' חס'... [פירוט הפסוקים] וכל שמואל דכותהון בר מן א'...

הפועל וַיִּקְרָא (מלשון וַיִּקְרָא) בא 14 פעמים במקרא בכתיב מלא ו-9 פעמים בכתיב חסר. אולם חמישה מן החסרים הם בספר שמואל, ורק בפסוק אחד בשמואל בא כתיב מלא. משום כך המסורה קובעת את ספר שמואל כתחום

ייחוס נפרד ומציינת בו את הפסוק האחד שכתבו מלא, וכנגד זה היא מונה את ארבעת החסרים בשאר ספרי המקרא. נציג את הערת המסורה בטבלה:

תחומי הייחוס/ הצורות	וַיִּקְרָא	וַיִּיָּקְרָא
ספר שמואל	השאר [5]	1
שאר המקרא	4	השאר [13]

הערת המסורה שלהלן עוסקת בחילופי השמות יוֹנְתָן-יְהוֹנָתָן בספר שמואל:

2. שמואל א יח, א: מן ראשה דסיפרה עד ויהי ככלתו לדבר אל שאול (שם א, א - יח, א) יוֹנְתָן בר מן ב' יְהוֹנָתָן... ומן ויהי ככלתו עד סופה דסיפרה דכותהון יְהוֹנָתָן בר מן חד יוֹנְתָן...

המסורה מחלקת את ספר שמואל לשני תחומי ייחוס, באופן שמספר הפסוקים החריגים יקטן למינימום. החלוקה באופן הזה היא חסכונית ביותר: המסורה נזקקת לפְּרֹט רק שלושה פסוקים חריגים (במקום לפרט את 28 ההיקרויות של הצורה יוֹנְתָן). ובטבלה:

תחומי הייחוס/ הצורות	יוֹנְתָן	יְהוֹנָתָן
שמ"א א, א - יח, א	השאר [27]	2
שמ"א יח, א - סוף הספר	1	השאר [64]

תחומי הייחוס יכולים להיקבע גם על פי טעמי המקרא או על פי משמעות המילה, כמו בשתי הדוגמות האלה:

3. שמואל א ט, כא: אֶנְכִי ח' בטע' [=מלעיל]... וכל אתנחת' וזקפ' וסופי פסוק' דכותהון בר מן חד...

תחומי הייחוס/ הצורות	אֶנְכִי (מלעיל)	אֶנְכִי (מלרע)
באתנח, בזקף, בסוף פסוק	השאר [כ"25]	1
בשאר הטעמים	8	השאר [כ"200]

4. תהלים קטז, ח: רַגְלִי ח' וסימנהון... וכל לשון מניין דכות'.

תחומי הייחוס/ הצורות	רַגְלִי	רַגְלִי/רַגְלִי
"לשון מניין"	תמיד [11]	אין
במשמעות רגל	8	השאר [22]

בכתיבן. נבדוק שלוש מן הקטגוריות האלה, ונבחן אם המסורה מתייחסת להבחנה הדקדוקית בעת שהיא באה לתאר את הכתיב.

1. כינוי הקניין לנוכח - יחיד ורבים

בכמה משקלי שמות מזדהה צורת ההפסק של היחיד בהגייתה עם צורת הרבים, אולם צורת היחיד נכתבת בדרך כלל בלא יו"ד ואילו צורת הרבים נכתבת בכתיב מלא יו"ד.

7. שמואל א כ, יב: אָזְנָךְ גי' חסי'... וכל כתיבי דכותהון בר מן בי מלי'...

אין המסורה מבחינה כאן בין לשון יחיד ללשון רבים, ואינה דנה אלא בכתיב. בכמה מן הפסוקים הקביעה אם מדובר ביחיד או ברבים אינה ברורה מן ההקשר. למשל, במשלי כג, יב נאמר: "הביאה למוסר לבך, וְאָזְנָךְ לאמרי דעת". המסורה אינה באה אלא לקבוע שכתוב המילה חסר, ואין עניינה להכריע אם יש לפרש את המילה כצורת רבים בכתיב חסר או כצורת יחיד בהפסק.

8. תהלים קלח, ז: יְדָךְ ה' חסי' בסיפ'... וכל קרייה דכותהון בר מן י"א מלי'.

המסורה מעידה, למשל, על הכתיב המלא של התיבה ידִיךְ בפסוק "בכל תבואתך ובכל מעשה יְדִיךְ" (דברים טז, טו), אולם אין עניינה להכריע אם התיבה היא לשון יחיד או לשון רבים, דבר שאינו ברור כלל מן ההקשר. (השווה: "כי ה' אלהיך ברכך בכל מעשה יְדִיךְ" - שם ב, ז; "בכל מעשה יְדִיךְ אשר תעשה" - שם יד, כט).

הנה עוד שתי דוגמות להתייחסות לעניין הכתיב, תוך התעלמות משאלת המשמעות הדקדוקית:

9. דברי הימים א יז, ח: אוֹזְנִיךָ זי מלי'... כי תצא למלחמה קדמיה (דברים כ, א) אשר יציק לך (שם כח, נג) - איבך כתב. ושאר איבִיךָ.

10. מ"ג-למ, דברים כט, ד: רַגְלֶךָ ה' חסי' וסימנהון אלה הדברים כולי. של נעליך (יהושע ה, טו) הטבעו בבץ (ירמיהו לח, כב) אם תשיב (ישעיהו נח, יג) וכולי כתיבי חוץ מן אשית איביך (תהלים קי, א).

המדקדקים הקדומים הכירו בכך, שלא בכל מקום יש התאמה בין צורת הכתיב ובין ההבחנה הדקדוקית בין יחיד ורבים. אבן-ג'נאח⁶ מוכיח, שיש צורות יחיד הנכתבות בכתיב מלא יו"ד:

והיוד ב"מוריך" (ישעיהו ל, כ) איננה סימן הקבוץ אבל היא נוספת כתוספת היוד גם ב"ירעה מקניך" (שם, פס' כג) כמו שהוא "כל מלא".

היקרויות המילה רַגְלִי נחלקות פה לשני סוגים על פי משמעות המילה. המסורה מפרטת רק את הפסוקים שבהם משמעות המילה היא "הרגל שלי", ולא את הפסוקים שבהם משמעותה "איש" (או "לוחם שאינו רכוב"). מטרת המסורה היא כנראה להבחין בין הצורות רַגְלִי ורַגְלִי, והבחנת המשמעות תורמת לפישוט התיאור, שהרי כשמשמעות המילה היא "איש" היא נקראת לעולם רַגְלִי ולא רַגְלִי.

לפעמים ניתן למצוא משמעות לשונית-דקדוקית או משמעות סגנונית-ספרותית לחלוקת תחומי הייחוס שעשתה המסורה, אולם יש להדגיש כי לא לכך נתכוון המסורן. נקודת המבט של המסורן אינה דקדוקית; אין הוא בא להסביר את הניקוד המקראי, אלא לתאר אותו בצורה הנוחה והקצרה ביותר, ולשם כך הוא טורח לצמצם ככל האפשר את רשימת הפסוקים שהוא מונה. זה פשר "החיבה לחריגים" שמצאו חוקרים אצל המסרנים:⁴ בעיני המסורן אין כל טעם לְפָלל שהוא מנסח אם הוא אמור על דרך ההכללה ויש לו חריגים מועטים, שהרי כל עוד לא יימנו אותם חריגים לא יהיה אפשר לדעת בביטחון את קריאתו של שום פסוק במקרא, שמא מן החריגים הוא.

בדרך כלל אין המסורה מעוניינת בציון ההבדלים הדקדוקיים בין צורות שוות הגייה. היא תמנה יחדיו זכר ונקבה, יחיד ורבים, אלא אם ההבחנה ביניהם קלה ויכולה לשרת את מטרתה של המסורה: התיאור המקוצר של נוסח המקרא וכתובו. ההבחנה הדקדוקית איננה מטרה לעצמה! לדוגמה נשווה הערות מסורה העוסקות בלשונות קרובים:

א. יחזקאל טז, לט: אוֹתָךְ י"ו מלי' לשון נקבה...

ב. מ"ג-ל ירמיהו יט, י (מ"ק-א שופטים יג, טו): אוֹתָךְ טי' מלי' בלשון זכר...

6. מלכים א ב, טז, כ: מְאֹתָךְ ה' וסימנהון... [4 בלשון זכר, 1 בלשון נקבה].

המסורה הפרידה בין זכר לנקבה בלשון אוֹתָךְ, כנראה כדי להקטין את המניין ולהקל על המשתמש במסורה.⁵ אולם בלשון מְאֹתָךְ אין כל יתרון בהפרדה בין זכר לנקבה, והמסורה דנה בהם במשותף.

ג. התייחסות המסורה להבחנות דקדוקיות

לשונות אוֹתָךְ וְאֵתָךְ לזכר ולנקבה אינן נבדלות זו מזו לא בקריאתן ולא בכתיבן. אולם יש קטגוריות דקדוקיות השוות בהגייתן אך נבדלות בדרך כלל

ההקשר במגילת רות אינו מורה על הבחנת יחיד ורבים. השווה "ותקם היא וכלתיה ותשב משדי מואב כי שמעה בשדה מואב" וגו' (א, ו). המסורה מתייחסת לכתוב בלבד.

ר' מאיר הלוי אבולעפיה (רמ"ה, חי בספרד במאה ה-13) בא לקבוע כלל לגבי כתיבם של השמות שבתורה המסתיימים בצירי. הוא קובע (בהקדמת ספרו מסורת סייג לתורה) כי שם בלשון רבים המסתיים בצירי נכתב תמיד ביו"ד, פרט לארבעה פסוקים בתורה: "ויתפרו עֲלֵה תאנה" (בראשית ג, ז); "רַעַה צאן עבדיך" (שם מז, ג); "את הגמל ואת הארנבת ואת השפן כי מַעֲלָה גרה המה" (דברים יד, ז); "את כל מַדְוָה מצרים אשר יגרת מפניהם" (שם כח, ס). כמו כן הוא מציין פסוק חמישי, "אכל שְׂדֵה העיר אשר סביבתיה נתן בתוכה" (בראשית מא, מח), שאפשר לפרשו בלשון רבים, אך לדעתו הוא לשון יחיד. רמ"ה קובע אפוא את כתיב השמות האלה מנקודת מוצא דקדוקית, ויוצר כלל המקיף קבוצת שמות שהגדרתה דקדוקית. המסורה איננה הולכת בדרך כזאת: היא דנה בנפרד בכל אחד מן השמות, ואינה מתייחסת להבחנה הדקדוקית. לטעמה, ההבחנה בין יחיד ורבים אינה קלה וברורה, ועל כן אינה ראויה לשמש נקודת מוצא לתיאור הכתיב. (מנדלקרן ואבן-שושן הולכים כאן לשיטתם: הם מביאים את כל המילים שהזכיר רמ"ה כצורת יחיד, בלא להעיר דבר.)

בהקשר זה מן הראוי לדון בהערת מסורה יוצאת דופן המצביעה על הקשר בין הכתיב ובין לשון יחיד ולשון רבים (בכינוי הקניין לנוכח). ההערה באה בכ"י למ' כהמשך לדוגמה 10 לעיל (שתיארה את כתיב רַגְלָה-רַגְלִיךָ במקרא בלא להתייחס לשאלת המשמעות), ומקורה כנראה במסורה הבבלית:

16. מ"ג-למ, דברים כט, ד: הטבעו (ירמיהו לח, כב) - בתרתין קרי' ובחד' כת'. לך ופתחת (ישעיהו כ, ב) שמר (קהלת ד, יז) המלך (שמואל ב יא, ח) - בחד' וכתב בתרתין. ושאר כל בחדא חס' בתרת מל'.

המסורה אינה נוקטת את המונחים יחיד ורבים, אלא מדברת קונקרטי על רגל אחת לעומת שתי רגליים. בדרך כלל, אומרת המסורה, בא כתיב חסר כשמדובר ברגל אחת (היינו בלשון יחיד: רַגְלָה או רַגְלִיךָ) וכתוב מלא כשמדובר בשתי רגליים (רַגְלִיךָ). אך לכלל הזה יש ארבעה חריגים, והמסורה מקדימה ומונה אותם. "הטבעו בבך רגלך" - כתיב חסר בלשון רבים; "ונועלך תחלץ מעל רגליך" - כתיב מלא בלשון יחיד; "שמר רגליך", קרי רַגְלָה - והרי כאן כתיב מלא בלשון יחיד; "לך לביתך ורחץ רגליך" - כתיב מלא במילה הנתפסת כלשון יחיד (הפסוק פורש ככינוי למשכב בלשון נקייה).

הלא תראה שאמר "יכנף" בלשון האחד וכן "ירעה" בלשון האחד גם כן. וכמוהם ממה שבא ביד ולאחד "והיה מחניך" (דברים כג, טו).

מעניין, שדווקא בעלי הקונקורדנציות (מנדלקרן ואבן-שושן) לא התחשבו באפשרות הזאת. הם קובעים את צורת היחיד או הרבים של השמות האלה על פי הכתיב בלי להתחשב בהקשר. למשל: "והיה מחניך קדוש" (דברים כג, טו); "ועבדת את איביך אשר ישלחנו ה' בך" (שם כח, מח); "כי תצא למלחמה על איביך ונתנו ה' אלהיך בידך ושבית שביו" (שם כא, ז) - כל הצורות האלה מובאות כצורת רבים, על פי הכתיב ולא על פי ההקשר. במקרים ההפוכים, כגון "אנכי נתן את אויביך בידך ועשית לו" (שמואל א כד, ז), המסורה מעירה על אי ההתאמה בין הקרי לכתוב, ובעלי הקונקורדנציות מביאים את הקרי כצורת יחיד ואת הכתיב כצורת רבים.

2. כינוי הקניין למדברים - יחיד ורבים

11. מלכים א ב, כו: בי מלי בלשני - ענתת לך על שְׂדֵיךָ (שם) לשובב שְׂדֵינו יחלק (מיכה ב, ד).

12. שופטים טז, כג: וסרני פלשתים (שם) ושלאחריו (שם, פס' כד) - אויבנו כתב. וכל עזרא אויבינו כתב בר מן חד כתב אויבנו... וכל שאר קרייה דכותה אויבנו כתב.

ראוי לציין פה את הפסוק "המלך הצילנו מכף אויבנו" (שמואל א יט, ז). על פי המסורה הכתיב מלא יו"ד, ולשון רבים מתאימה יותר להקשר הפסוק. אולם מנדלקרן הביא את הפסוק כלשון יחיד, משום שגרס (בטעות) כתיב חסר אויבנו.

3. שם נסמך מגזרת ל"י - יחיד ורבים

13. דברי הימים ב כו, יג: עושי גי מלי וכת' י... וחד מלי וכת' ה'...

המסורה מתייחסת לכתוב ולא להבחנה הדקדוקית.

14. שם לד, יג: עֲשֵׂה מְלָאכָה ד'...

שניים מבין ארבעת הפסוקים הם בלשון יחיד ונכתבים בה"א, ושניים בלשון רבים ונכתבים ביו"ד. המסורה מביאה את כל הארבעה ואינה מתייחסת לעניין יחיד ורבים, ואף לא לעניין הכתיב. מגמתה של המסורה כאן היא, כנראה, להבחין את הצירוף מחברו השכיח יותר עֲשֵׂי מְלָאכָה.

15. תהלים קלב, ו: שְׂדֵי וי כת' י... וכל רות דכותהון בר מן בי כת' הי.

המסורה מכניסה לדיונה את המונחים כתיב וקרי, אך לאמתו של דבר רק בפסוק אחד מן הארבעה (קהלת ד, יז) יש מצב של ניגוד בין קרי וכתיב. בשני פסוקים אחרים ההקשר (ולא הקרי!) מורה על לשון יחיד או רבים שאינה מתאימה לדרכו הרגילה של הכתיב, ובמקרה הרביעי רק פרשנות מסוימת היא היוצרת את הניגוד.

גם את הערת המסורה הזאת יש לראות כהערה שמטרתה לקבוע את הכתיב המקראי, והפרשנות משמשת לה נקודת מוצא נוחה. אין המסורה קובעת שום כלל דקדוקי, לא לגבי המילה שהיא דנה בה וודאי וודאי לא בהיקף רחב יותר.

ד. הבחנת המשמעות - "תרי לישני", "תלת לישני"

הבענו את דעתנו כי ההבחנות הלשוניות אינן מטרה לעצמה למסרנים, אלא אמצעי לשימור מסורת הכתיבה של המקרא ומסורת הניקוד. אולם סוג אחד של הבחנה לשונית יוצא דופן, והוא הבחנת המשמעות. המסורה מעירה על מילים שהן "בתרי לישני" או "בתלת לישני". לעתים מציינת המסורה, לאחר פירוט של פסוקים, כי אחת המילים שנמנו שונה במשמעותה מכל היתר. נביא כמה דוגמות מייצגות:

- 17. שמואל א כ, כ: אֹרְחָה בִּי בְתָרִי לְשָׁנִין - ואני שלשת החצים (שם) אורה אתכם ביד אל (איוב כז, יא).
- 18. יהושע טו, סא: מִדִּין גִּי בַמְדַבֵּר בֵּית (שם) רכבי אתנות (שופטים ה, י) להטות מדין (ישעיהו י, ב). ואינון בתלת לשנין.
- 19. ישעיהו כג, ד: גְּדַלְתִּי גִ'... בתרייה שם אנש.

המסורה מציינת את שינוי משמעות המילים, אף שאין בדבר צורך לשימור הנוסח. אפשר שהמסורן מרגיש, כי מניין משותף של מילים שוות הגייה אך שונות במשמעותן יעורר תמיהה אצל השומע, ועל כן הוא רואה לנכון לציין זאת במפורש. ריבוי ההערות מסוג "בי בתרי לישני" יכול להביא להסבר אחר: ייתכן כי קיומם של קובצי זוגות "תרי לישני" בקובצי "אכלה ואכלה" הגביר את מודעותם של המסרנים לתופעה, והניעם לתור אחרי זוגות כאלה ולצייןם גם בהערות המסורה הגדולה.

אולם לא בכל מקרה המסורה מעירה על שינויי המשמעות. לדוגמה:

- 20. ישעיהו כא, יא: מְלִיל בִּי - ותאמר מי מלל לאברהם (בראשית כא, ז). שִׁמְרָה מַה מְלִיל (ישעיהו שם). בתרייה מלי.

- 21. דברי הימים א ב, ז: עֶכָר בִּי. ויאמר יונתן (שמואל א יד, כט). ובני כרמי (דברי הימים שם).
- 22. תהלים סד, ז: עוֹלַת גִּי כְתִי כֵן. והעלית עליו עולת (דברים כז, ו). אף בלב עולת תפעלון (תהלים נח, ג). יחפשו (שם סד, ז).

ה. קובץ המסורה "אכלה ואכלה"

קובץ הרשימות הנקרא אכלה ואכלה שרד בשני כתבי־יד שלמים: כ"י פריס, שעליו מבוססת מהדורת פרנסדורף (הנובר תרכ"ד) וכ"י האלה, שהוא היסוד למהדורת דיאז'אסטבאן (מדריד 1975). נמצאו גם שרידים של כמה כתבי־יד נוספים (ראה מהדורת דיאז'אסטבאן, עמ' XXV-XVIII). סדר הפרקים בשני כתבי־היד דומה מאוד, ומעיד על כך שבעיקרו של דבר זהו חיבור סדור ומגובש. זמן גיבושו של החיבור הוא במאה התשיעית לכל המאוחר (שם, עמ' LVIII-LVII).

המאפיין העיקרי של הקובץ הזה הוא סוג המסורה הקרוי "מסורה מצרפת". מסורה זו מצרפת יחדיו הערות מסורה מסוג אחד, ומסדרת אותן בסדר המקרא או בסדר אלף־ביתי. הערות המסורה המצורפות הן בדרך כלל קטנות: מהן הערות מינימליות מסוג "ל", המורות על מילים יחידאיות, ומהן הערות המתארות זוגות של מילים - זוגות של מילים זהות או זוגות של מילים שיש ביניהן ניגוד מסוג כלשהו.

חטיבה של הערות מסורה עוסקת במיון הערות קרי וכתיב לפי סדר אלף־ביתי של חילופי אותיות. בכ"י פריס באות קבוצות נוספות של הערות מסוג מסורה משווה (השוואת פסוקים מקבילים במקרא) ומסורת סירוגין (כגון פסוקים שבא בהם המבנה אָם... אָם... אָם...).

תמונה כללית של מבנה הקובץ יכולה להתקבל ממיון צורני־חיצוני של רשימות המסורה המצרפת שבכ"י פריס: 59 רשימות כוללות מילים בודדות; 58 רשימות מחזיקות זוגות מילים השונות זו מזו (כלומר במבנה 1+1); 20 רשימות באים זוגות של מילים זהות (2); ועוד 26 רשימות בנויות בשבעה מבנים אחרים (3); 1+2; 1+3; 1+4; 2+2; 1+1+1; 1+1+1+1 (סוג).

החידוש בקבצים מסוג אכלה ואכלה הוא היתקנותן של הערות המסורה מן הצמידות למקרא ועריכתן בקבוצות על פי סוגיהן. בכך יש כמובן שכלול מרובה, הפשטה ואף חריפות. הדעת נותנת שיצירתן של רשימות מן הסוג הזה מאוחרת ליצירת המסורה הקטנה והגדולה, שהרי הערות אלה הן חומרי הגלם, ה"לִבְנִים", של המסורה המצרפת. (רוב ההערות האלה באות במסורה הקטנה ולא במסורה הגדולה, שהרי הערת מסורה על מילה יחידאית אינה

טעונה פירוט הפסוקים, ובהערה על זוג מילים די במראה מקום אחד, ואף הערות כאלה שכיחות במסורה הקטנה).

יצירת המסורה המצרפת דורשת טרחה רבה ובקיאות עצומה. בניגוד למסורה המפרטת, שאת רוב הערותיה ניתן לבדוק בימינו בקונקורדנציה (באופן ישיר או בטרחה מועטה), טרם נוצרו הכלים המתאימים לבדיקה מִיִּדִית של הערות המסורה המצרפת. דרך משל, אינני מכיר תוכנה שימושית של אחזור מידע שאפשר להציג לה שאלה מעין זו: מהן כל המילים במקרא הבאות פעמיים כשוי"ו החיבור בראשן ועוד פעם אחת בלא וי"ו? (אכלה ואכלה, כ"י פריס, סעיף 14).

למרות שכלולה של המסורה המצרפת קשה לראות בה כלי שימושי יעיל לשימור נוסח המקרא. המסרן המבקש לברר את כתיבה או ניקודה של מילה מסוימת יתקשה למצוא אותה בסבך הרשימות השונות. הערות מסוג המסורה המפרטת מכוונות הרבה יותר לצרכים מעשיים של קביעת הכתיב והניקוד. העדרה של מילה מרשימת מסורה מצרפת כלשהי אינו יכול ללמד הרבה, כי ברשימות רבות של המסורה המצרפת אין מיצוי של כל החומר היכול להיכלל בהן, ורובן אינן מתיימרות להגיע למיצוי כזה. ובעיקר: רוב הערות המסורה אינן יכולות להיכלל באוסף אכלה ואכלה, משום שאינן מתאימות לשום קטגוריה שנאספה בו. האוסף אינו יכול אפוא, על פי הגדרתו, לשמש אוסף כולל של חומר המסורה.

נראה לי, שלמסורה המצרפת נועד גם תפקיד אסתטי. חביבותן של הערות המסורה בעיני המסרנים הביאה אותם לרצון לצרף הערות פזורות ואקראיות למגבשים גדולים הסדורים לפי סדר אלף-ביתי, וליצור מאבני המסורה הקטנות בניין מפואר ומשוכלל. צירוף וארגון כזה דורשים, מלבד בקיאות עצומה וטרחה מרובה, גם דמיון וכוח יצירה. כך, למשל, דרושה מחשבה יצירתית כדי לגבש רשימה של שלשות מילים דומות בצלילן, כולן יחידאיות במקרא, כשבכל שלשה מילה אחת מן התורה, אחת מנביאים ואחת מכתובים (למשל: דָּכוּ, דָּעֵכוּ, דָּעֵכוּ - שם, סעיף 57). הצד האסתטי בהערות המסורה המצרפת ניכר גם בדרך רישומן של ההערות: כתיב־היד של אכלה ואכלה כתובים בדרך כלל בשני טורים, באופן המאפשר לרשום בטבלה נאה את זוגות המילים. המרכיב האסתטי ניכר במיוחד ברשימות המסורה המצרפת הבאות בשולי המקרא במצחפים: הן נכתבות בדרך כלל בצורות שונות של עיטור, והמסרן מנצל לשם כך את היסודות החוזרים בהן (כגון האות ל).

אולם למרות מידת ההפשטה והשכלול הניכרת בקובצי אכלה ואכלה קשה לראות בהם התקדמות בחכמת הלשון, וזאת משום שההכללה וההפשטה אינן מופנות לכיוון הלשוני. אם נבחן את עקרונות המבנה של הקבצים, נראה כי

התכונה החשובה ביותר של כל מילה הייתה בעיני המסרנים מספר היקריותיה במקרא. מילה יחידאית מתאימה להיכלל ברשימה פלונית, ואילו מילה המופיעה במקרא פעמיים או שלוש עלולה שלא למצוא מקום מתאים בשום רשימה בספר. והלוא דווקא לתכונה זו של המילים לא נודעת כל משמעות לשונית!

לרוב הרשימות המסדרות מילים יחידאיות בודדות לפי עקרונות שונים אין חשיבות מבחינה לשונית. הוא הדין לרשימות הממיינות את מקרי קרי וכתוב על פי סדר אלף-ביתי של האותיות המתחלפות ולא על פי התצורה, ולהערות מסוג מסורה משווה ומסוכת סירוגין שעיקר מטרתן הגנה על נוסח המקרא מפני טעויות צפויות.

ובכל זאת, אחד הסוגים של הערות אכלה ואכלה הוביל את המסרנים לכמה הבחנות שיש להן נגיעה לתיאור הלשון. הסוג הזה הוא זוגות המילים השונות זו מזו; זהו אחד הסוגים המרכזיים בקובץ, וכאמור הוא מתאים ביותר לדרך כתיבתו של הקובץ (בשני טורים זה לעומת זה). הסוג הזה הציב בפני המסרנים את האתגר להעמיד מבנים שונים של זוגות מילים יחידאיות השונות זו מזו בתכונה כלשהי. מגמתם המקורית של המסרנים לא הייתה לשונית: ברוב הרשימות שני האיברים שבכל זוג עשויים להתחלף בטעות זה בזה, ולהבחנה ביניהם יש חשיבות בשימור נוסח המקרא, בין בקריאה ובין בכתיב ובניקוד שבמצחפים. רשימות רבות עוסקות בניגודים שאין בהם משמעות לשונית, כגון מילה בלא וי"ו ולעומתה מילה שבראשה וי"ו החיבור (רשימה מס' 1, שבראשה צמד המילים "אכלה ואכלה", שעל שמן קרוי הקובץ כולו), מילה הנקריית פעם אחת כשלפניה אָל ופעם אחת כשלפניה עַל (2), מילה בסמ"ך שלעומתה מילה בשי"ן (52). אולם לכמה מן הניגודים נודעת משמעות לשונית. צירוף זוגות רבים מאותו הסוג תורם להצגה רחבה של ההבדלים האלה, והכותרת ש"נאלצו" המסרנים להעמיד בראש האוסף דרשה מהם לנסח את ההבחנות במונחים מופשטים. וכך באות רשימות המעמידות זוגות מילים "חד פתח וחד קמץ" (28) או "חד מלרע וחד מלעיל לי בריש תיבותא" (מילים הפותחות בלמ"ד השימוש מיודעת ושאינה מיודעת - 48), ואפילו זוגות הנבדלים בתנועה אחת, והמכונים "חד מלעיל וחד מלרע", בצורה שמשמעת ממנה מודעות למעין "סולם" של תנועות (5).⁷

ו. "דקדוקי הטעמים" ופרקי "דקדוק המסורה"

חומר המסורה הבא בתחילת כתיב־היד ובסופם נחלק לפי ענייני לשני סוגים, וההבחנה ביניהם היא חדה וברורה. הסוג האחד הוא רשימות מסורה, רובן

מסוג המסורה המשווה. בדרך כלל באים כאן רשימות מסורה משווה בין מקראות דומים בלשונם במקרא, חילופים (מחלוקות) בין מדינחאי ומערבאי, רשימות של סימני פסק, מניין הפסוקים בפרשיות התורה, תיאור זמנם של ספרי המקרא וכותביהם, רשימות של אותיות גדולות וקטנות ועוד. הסוג השני הוא פרקי "דקדוק המסורה"⁸, ובהם כללים ותיאורים של אותיות הא"ב, הניקוד, הטעמים, הגעיות והקשרים שביניהם.

כמה מכתבי-היד מבחינים הבחנה ברורה בין שני סוגי החומר: בכתר ארם צובה באות רשימות המסורה בסופו של כתב-היד, ואילו פרקי דקדוק המסורה באים בתחילתו. בכתב-יד אחרים (כגון ל, 3) נכתבו פרקי "דקדוק המסורה" יחד, בנפרד מרשימות המסורה האחרות.⁹

בדומה להערות המסורה הגדולה והמסורה הקטנה באים פרקי "דקדוק המסורה" בכל כתב-יד בסדר אחר, וגם נוסחם שונה במידה רבה בכתב-היד. חומר המסורה הזה יצא לאור בשתי מהדורות שונות, ובטרם ניגש לעניינינו עלינו להבהיר בקצרה את עניינן:

בכמה מכתבי-היד באה בראש פרקי דקדוק המסורה פסקת פתיחה "זה ספר מדקדוקי הטעמים שהחביר רבי אהרן בן משה בן אשר". הפרקים שבכתב-היד האלה קרובים זה לזה בסדרם ובנוסחם, והם הם הבסיס לספר דקדוקי הטעמים במהדורת דותן (ירושלים תשכ"ז), שבה 26 שערים.

מהדורתם של בר ושטראק¹⁰ מחזיקה אוסף רחב יותר של פרקי "דקדוק המסורה", המלוקט מכתבי-יד רבים וערוך בסדר ענייני שקבעו מלקטיו. המלקטים העמידו בראש האוסף שלהם את פסקת הפתיחה הנזכרת לעיל, וכינו את האוסף כולו **דקדוקי הטעמים**. בכך גרמו הטעיה מסוימת לקוראים, העלולים לחשוב כי האוסף כולו אחיד, וכי יצא מתחת ידי בן-אשר. התמונה האמתית עולה מתוך עיון ב"אותיות הקטנות" שהמלקטים סימנו בהן את מקורותיו של כל סעיף; אבל הרושם הכללי המוטעה חזק יותר. לפיכך הרוצה לדון על "דקדוק המסורה" בכללותו אינו יכול להשתמש באוסף של בו"ש כצורתו, בלא לבדוק היטב מה טיבם של כתבי-היד שבא בהם סעיף כלשהו. נבוא עתה לסקור את חומר "דקדוק המסורה" מצד תוכנו ומגמתו, ונפתח

במהדורת דותן. דותן קובע (בעמ' 30-31) כי הבעיה המרכזית הנדונה בספר דקדוקי הטעמים היא "בעיית היחס בין הטעמים ובין הניקוד, ובעיקר השווא". ואכן הפרקים שבמהדורתו עוסקים כמעט כולם בעיונים במערכת הזיקות ההדדיות בין הניקוד, השוואים, הטעמים, ההברה המוטעמת והגעיות. כמה מן הזיקות המתוארות בדקדוקי הטעמים הן סבוכות, ואוצר המונחים של המחבר דל מלתארן בצורה מדויקת וברורה לקורא. משום כך הוא רגיל להביא פסוקי הדגמה לכלל (וקודמת להם מילת כגון או כמות).

תופעה זו אופיינית לילקוטי דקדוק המסורה, ונדירה בהערות המסורה הגדולה, המביאה רק את הפסוקים החורגים מן הכלל.

מן הראוי להעלות את השאלה, למי מופנים הכללים של דקדוקי הטעמים - למסרן הבא לכתוב ולנקד מצחף של המקרא או לקורא הבא לקרוא בו? הדיונים בהגיית השווא, התופסים חלק נרחב ומרכזי בחיבור, מצביעים על כך שהחיבור פונה אל הקוראים במקרא, שהרי אין צורך להורות לנקדן, כיצד ייהגה השווא שהוא מסמן. גם לשונו של אחד השערים מורה על פנייה לקורא: "ידע הקורא, אשר בשלשה ספרים קורא" (שער יא). ומכל מקום, אין בחיבור שום התייחסות לעניינים השייכים לסופר הכותב את האותיות.¹¹

אולם מה צורך יש לקורא בכמה מכללי "דקדוקי הטעמים", אם הוא נסמך על מצחף מנוקד של המקרא? והלא יכול הוא להביט ולראות אם המילה שלפני התביר מוטעמת בדרגא או במארכא (שער ג), או אם המילים את וכן נקודות בצירי או בסגול (שערים ו-ז)! רוב שערי הספר עוסקים במהויות שיש להן סימון גרפי חד-משמעי במצחף מנוקד ומוטעם!

נראה לנו להסיק מכאן, כי בעת היווצרו של החיבור הוא הופנה בעיקרו אל קוראים מומחים, בעלי מסורת קריאה במקרא בעל-פה, שאין מסורתם נסמכת על מצחף מנוקד. הכללים באים לסייע לבעלי מסורת הקריאה שלא לטעות בקריאתם של מקראות מסופקים העלולים להתחלף זה בזה.

לא רחוקה היא ההנחה, שגיבושם של הכללים החל עוד לפני שפשוט בישראל מצחפי מקרא המנוקדים ומוטעמים ניקוד מלא. גם לאחר התקנת סימני הניקוד והטעמים לא פג כוחן של מסורות הקריאה בעל-פה, ומאות שנים אחר כך עדיין היו בישראל קוראים במקרא שידיעתם באה להם במסורת שבעל-פה, ולא נסמכה על הניקוד שבמצחפי המקרא. נראה לנו כי אף נקדניהם של כתבי-היד העתיקים (בניגוד לסופרים שהעתיקו את האותיות עצמן) לא העתיקו את סימני הניקוד והטעמים מתוך ספר שעמד לפניהם, אלא רשמו את מסורת הקריאה שהייתה שגורה בפייהם. כך אפשר להבין תופעות כגון געיות רשות, שכל נקדן מסמנן לפי הרגשתו.

ז. ילקוטי "דקדוק המסורה"

אוסף פרקי "דקדוק המסורה" במהדורת בו"ש מגוון למדי, גם בצורתו וגם בתוכנו. מצד הצורה נציין כי רוב הסעיפים כתובים עברית ומיעוטם כתובים ארמית, וכי החומר העברי מחורז בחלקו. מצד התוכן נציע פה מיון המבוסס על מגמת הפרקים:

(1) ברוב הסעיפים באים כללים ספציפיים העוסקים במערכת הזיקות בין הניקוד (כולל השווא), הטעמים, ההברת המוטעמת והגעיות. הסעיף הבווד

עוסק בדרך כלל בבירור עניין נקודתי בתחום הזיקות האלה. (מהדורת דותן, רובה ככולה, מחזיקה פרקים השייכים לסוג הזה.)

(2) יש סעיפים שבאים בהם תיאורים כלליים של מערכות הסימנים הקשורות לכתובת המקרא ולמסורת קריאתו: שלושת חלקיו של המקרא (בו"ש 1; דותן, שער ב), האותיות ומיון לפי מוצאן (בו"ש 4-6),¹² טעמי כ"א ספרים וטעמי אמ"ת ומיונם לקבוצות (בו"ש 16-18; דותן, שער א), תיאור התנועות (בו"ש 36), וכן רשימות שונות של מונחים.¹³

החומר הזה נכתב בדרך כלל בחרוזים, והרושם שהוא מבקש לעורר אצל הקורא הוא של התפעמות ורוממות רוח נוכח עושר הסימנים ושכלולן של הדרכים שבהן נמסר דברו של בורא עולם לעמו.

מצד המגמה יש פה חידוש חשוב: המטרה אינה להבהיר את פרטי ההגייה של פסוקים בודדים, אלא להביא בפני המעיין תיאור מערכתי כולל, שבעקבותיו באים מיון וחלוקה לקבוצות. מטרה זו כבר מצויה בתחום העיון הלשוני, או לפחות על גבולו.

(3) כמה מן הסעיפים חורגים מגבולות התיאור שבתחום המסורה אל עבר הסבר התופעות כמטרה בפני עצמה, ובכך יש צעד משמעותי מן המסורה לעבר החשיבה הסיבתית והדקדוקית. נציין פה כמה סעיפים מסוג זה: (א) תפקידי הפסק (בו"ש 28; דותן, שער טז): אין בשער הזה כלל מעשי הקשור לקריאה או לכתובת המקרא, שהרי אין הוא קובע כלל מדויק מתי יבוא פסק ומתי לא יבוא. אין פה אלא הסבר למשמעויות הסימן פסק כאשר הוא מופיע, והסעיף מציע חמש משמעויות שונות.

(ב) הסבר תאורטי על הכתיב המקראי והיחס בינו ובין הניקוד. בקטע, שהרקע לכתובתו הוא אולי פולמוסי, עולה הטענה כי הכתיב הלא-עקיב במקרא אינו פוגם בשלמות המקרא, והניקוד דרוש גם כשהכתיב מלא (בו"ש 9 על פי כ"י ל, 36 ועוד). נביא כאן ציטוט קצר:

כי כל המקרא שלם בלי חסרה / כי נקדה זעירה תעמוד במקום האות
קורה / ... וחסרון האות תגדורה. / כמו עֶצֶר וְחָצָה ואשה עֶצְרָה /
וירושלם בית הבחירה. / ואם יתאנה באמירה / ... מה טעם נקדה על
מלה יתרה / ... תשובתו היא מהרה / ... כי הנקודה למוד ואזהרה /
למען לא ישגו במקרא בין נורא לנורא...

(ג) תופעת קרי וכתוב ומשמעותה (בו"ש 8 על פי שלושה כתבי-יד, שהקדום ביניהם מן המאה ה-11¹⁴): הסעיף מציג מילים המתחלפות בכתובן, כגון קֶרְחָה וְקֶרְחָה, הֶלָּה וְהֶלָּה (י"ז נמצא וידוע בכל המקרא, כי אל"ף יעמוד במקום ה"י וה"י יעמוד במקום אל"ף¹⁵), ואחר כך בא להסביר את תופעת

"קרי וכתוב", והוא מציע לה כמה הסברים. הראשון - לשתי הצורות יש משמעות קרובה: "ללמוד שתי דרכים ושני ענינים ושתי שמות... נמצאו שניהם שוים... ואין אחד מהם סותר דברי חברו"; השני - "בשני זמנים ובשני עתים דבר הנביא ובשני מקומות... וצוה לכתוב אחד מבחוץ ואחד מבפנים". ההסבר השלישי מתייחס לקבוצה מצומצמת של תיבות שיש בהן שיכול אותיות, ובחלקן קשה למצוא משמעות לצורת הכתיב (כגון "חמש אמות קנים", יחזקאל מב, טו - מאות קרי). לדברי הכותב "אין זה אלא אמר הנביא וצויו שיכתב מוקדם ומאוחר".

ח. חילופי התנועות בתצורה

פרק אחד באוסף בו"ש טעון דיון מיוחד. פרק 36 באוסף זה דן בחילופי התנועות בתצורה בשפה העברית, נושא דקדוקי-לשוני מובהק. הפרק בא בשני כתבי-יד עתיקים יחסית. האחד הוא כתבי-יד ל, שנכתב בשנת 1009, והשני כ"י ל³, שהוקדש באמצע המאה העשירית ונכתב אפוא במחציתה הראשונה של המאה הזאת (דותן, דקה"ט, עמ' 73). בשני כתבי-יד יש אוסף גדול של פרקי דקדוק המסורה, ויש קרבה מסוימת בין שניהם במבחר הפרקים ובסדרם. נוסח הפרק שאנו עוסקים בו כמעט זהה בשני כתבי-יד.

עניינו של הפרק הזה הוא חריגה בולטת מן הנושאים הנדונים בדרך כלל בספרות המסורה. אין הוא בא לתאר את דרך הכתיבה או את דרך הקריאה של מילה כלשהי במקרא, אלא לדון בתנועות ובשינויים החלים בתנועות בעת מעבר מצורת לשון מסוימת לחברתה. מובאות כאן חמש דוגמות לשינויי ניקוד: מחולם לקמץ, מקמץ לפתח, מסגול לפתח, מסגול לצירי ומצירי לחיריק. לפני התיאור הזה באות שתי הקדמות: הראשונה מתארת סולם יורד של התנועות, והשנייה מפרטת שלוש דרכי נטייה בעברית (ריבוי, קניין וחילוף הזמנים). בתוך ההקדמות האלה פורטו גם עשרה גופים (אני, אנחנו וכו') ושלושה זמנים (עבר, ניצב, עתיד). כל אלה הם עקרונות דקדוקיים מובהקים, הזרים מאוד בנופה של המסורה המוכרת לנו, עד שקשה להניח שייכות אורגנית של פרק כזה לספרות המסורה.

בשנת תשי"ב פורסם המאמר על התנועות של רב סעדיה גאון, ומהדירו, שז"ל סקוז, עמד על הדמיון בין דברי רס"ג ובין הסעיף הזה ב"דקדוקי הטעמים". רס"ג מציג סולם יורד של תנועות, ומונה ארבעה גורמים לשינוי הניקוד בתצורה: השלושה שנזכרו בדברי המסורה, והרביעי - צורת ההפסק. אחר כך מפרט רס"ג שני "סולמות" של שינויים בתצורה: הראשון הוא סולם

יורד מחולם לקמץ, מקמץ לפתח, מפתח לסגול, מסגול לצירי ומצירי לחיריק, והשני הוא סולם עולה בסדר הפוך.

סקוז, שסבר לפי תומו כי הסעיף מדקה"ט הוא לבן-אשר, סבור כי "דיונו הקצר של בן אשר... היה כנראה כעין מבוא לאותו של רס"ג... שהוא שיטתי יותר ומעובד".¹⁵ נ' אלוני ערך השוואה לשונית ותוכנית בין שני המקורות,¹⁶ והצביע על דוגמות רבות המשותפות לשני המקורות. מסקנתו: "אין ספק כי הושפע הסעיף מהפרק על התנועות בכתב אללגה' לרס"ג... כל השולל השפעת פרק התנועות בספר רס"ג על דקהמ"ס שולל מהגאון את יצירתו והופכו לחקיין". א' אלדר מודה "בשיתוף הברור והבולט" בין שני המקורות, אולם טוען כי טרם הוכח מי המקור ששאל ממשנהו.¹⁷

יש לשים לב לכך, שהנוסח של דקדוק המסורה בסעיף זה לא רק שהוא "משוכלל" פחות ומפורט פחות מדברי רס"ג; הוא גם קטוע וחסר עקיבות פנימית. בהקדמה הסוקרת את השינויים החלים במילים נמנו שלושה סוגים של שינויים בתצורה, אך בהמשך הובאו רק דוגמות של ריבוי וסמיכות (כולל כינויי הקניין), ולא הובאו דוגמות משינוי הזמנים. השער רומז לכך, שהוא עוסק בסולם יורד של תנועות ("צירוף הרום... והיא נקודת הרום... צירוף קמצה ויצאתה אל פתחה אשר היא מתחת לה"); אולם כשהגיע המסרן לחוליית המעבר מפתח לסגול, לא מצא דוגמה מתאימה ונאלץ להביא דוגמה הפוכה, של מעבר מסגול לפתח. (למעשה הוא לא מצא גם דוגמה למעבר כזה, ועל כן הביא דוגמות למעבר מסגול לשווא, כגון מלך < מלכים, וציון "כי שווא תעמוד במקום פתחה"). החוליה החסרה הזאת שינתה את פני הסולם כולו, והפקיעה אותו מהיותו סולם יורד של תנועות. זו כנראה הסיבה שהמסרן לא ראה עוד טעם להביא סולם עולה של תנועות, והסתפק בקביעה "והמלאכה גדולה". את הוצאת השורוק מסולם התנועות תולה המסרן ב"עילה יתרה גדולה", שאין הוא מפרש. רס"ג, המוציא גם הוא את השורוק מסולם התנועות, מנמק זאת בכך שמקום החיתוך של השורוק הוא מחוץ לפה.

דיונו הקטוע של בעל הקטע הזה מעורר את הרושם, כי דבריו הם עיבוד שירי מקוצר של דיון דקדוקי מקיף יותר. נראה לנו כי המסרן עיבד את חיבורו הדקדוקי של רס"ג (שנכתב בערבית), או מהדורה קודמת של חיבור זה. בין שהושפע הסעיף מתורתו של רס"ג ובין שלא, מכל מקום ברור הדבר, כי בסעיף מיוחד זה של "דקדוק המסורה" עולה לפנינו עדות מן המאה העשירית על קיומו של עיון דקדוקי מובהק ומפותח בתצורה העברית ועל טביעתם של מונחים בעברית לצורך העיון הזה. בין המונחים האלה: נטע - צורת היסוד של המילה; הצטרפות - נטייתה של צורת היסוד; קיבוץ - צורת הרבים; שם מאוחד - צורת היחיד; הוצאה אל קוֹנה - תוספת של כינוי קניין; ועוד.

ט. סיכום: מגמותיהם של המסרנים במגבשי המסורה השונים

חומר המסורה נכתב במגבשים שונים, שצורתם נקבעה בהתאם לדרך הכתיבה שלהם, והם שונים זה מזה גם בתוכניהם ובמגמתם. (1) המסורה שבשולי המצחף (הגדולה והקטנה) מטרתה לסייע למסרן לשמור את הנוסח המדויק של המקרא הנכתב במצחף המסורה. היא עוסקת במכלול עניינים של כתיב וניקוד, וממעיטה לעסוק בטעמים ובגעייות. בדרך כלל אין היא עוסקת בשאלת ביצועו בהגייה של הטקסט המנוקד (כגון שאלת הגיית השווא), שאיננה עניין למסרן היוצר את מצחף המקרא.

הבחנות דקדוקיות מסוימות באות בהערות המסורה לא לשם עצמן אלא לצורך פישוט וקיצור של תיאור מסורת הנוסח. שימוש כזה יכול להיעשות רק במקרים שההבחנה הדקדוקית היא פשוטה וברורה לכול.

(2) המסורה המצרפת מסוג אכלה ואכלה היא לדעתנו "מסורה לשם מסורה". היא באה להעניק עיצוב חדש למסורה ולבנות מן הכללים המפוזרים הבודדים בניין מפואר ומשוכלל. אין מגמתו של השכלול הזה להקל על המסרן הנזקק למסורה לצורך בירור נוסח המקרא המדויק, אף שלעיתים יוכל למצוא באוסף הזה את מבוקשו.

אחד מטיפוסי הערות אכלה ואכלה הוא טיפוס הזוגות המנוגדים. טיפוס זה מתאים בצורתו לכתיבה בשני טורים, כרגיל בכתבי-היד של החיבור. לחלק מן הניגודים יש זיקה כלשהי להבחנות לשוניות, אולם מטרת רישומם היא הדיוק במסורת הנוסח, ומטרת איסופם יחדיו אסתטית בעיקרה: שימור ההערות הבודדות ויצירת קובץ משוכלל בצורתו.

(3) ילקוטי "דקדוק המסורה", ובכללם "דקדוקי הטעמים", מגמתם ללמד את פרטי הקריאה ודקויותיה לקוראים מומחים בעלי מסורת מגובשת של קריאה, שאינה נסמכת על מצחף מנוקד ומוטעם. אולם בילקוטים אלה אנו מוצאים גם כמה מגמות חדשות: המגמה האחת היא לתאר בצורה שירית את מכלול המושגים הקשורים במסירת המקרא, ולדעתנו יש לראות בה התפתחות פנימית של המסורה. המגמה האחרת היא להסביר תופעות תמוהות הקשורות למסורת כתיבת המקרא וקריאתו (פסק, כתיב המקרא שאינו אחיד, תופעת "קרי וכתבי"). ויש בילקוטי "דקדוק המסורה" - כבר בכתבי-יד קדומים יחסית - פרק אחד לפחות הכולל עיון דקדוקי מובהק בתצורה העברית. לפרק זה זיקה הדוקה לתורתו של "ראש המדברים" בדקדוק, רב סעדיה גאון.¹⁸

הערות

1. בשאלת ניצני המחשבה הדקדוקית העברית המתגלים בספרות המסורה דן באחרונה אהרן דותן, במאמרו "מן המסורה אל הדקדוק", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 155-168 (להלן דותן, מן המסורה), ודברינו כאן נאמרים על רקע הממצאים שהציג. וראה גם ב"ז בכר, ניצני הדקדוק, תרגם א"ז רבינוביץ, תל-אביב תרפ"ז, עמ' 11-42.
2. שיטתה של המסורה הבלבית שונה: היא ערוכה כחיבור סדור על סדר המקרא, וכל הערת מסורה מובאת לפסוק הראשון הנזכר בה. אולם מנקודת המבט התוכנית הנדונה כאן אין הפרש בין המסורה של טבריה לזו של בבל.
3. כל הדוגמות שלא צוין מקורן הן מן המסורה הגדולה של כתר ארם צובה, על פי מהדורת ד"ש לוינגר, ירושלים תשל"ז; הניקוד אינו במקור.
4. ראה דותן, מן המסורה, עמ' 158.
5. ראה מ' ברזיאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 206.
6. ספר השרשים, שורש ירה, מהד' בכר, ברלין תרנ"ו, עמ' 204.
7. ראה דותן, מן המסורה, עמ' 160.
8. את המונח **ילקוטי דקדוק המסורה** טבע א' אלדר ("ילקוטי דקדוק המסורה וספר דקדוקי הטעמים", מחקרים בלשון ב-ג [תשמ"ז], עמ' 299), ודומה שהוא הקולע ביותר לתיאור חומר המסורה מן הסוג הזה.
9. על כתב-יד 3 ל ראה א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים, ירושלים תשכ"ז (להלן דותן, דקה"ט), עמ' 73. נעיר עוד, כי ספר דקדוקי הטעמים (במהדורת דותן) הוא אוסף טהור של פרקי "דקדוק המסורה", ואילו במהדורת בוי"ש סודרו פרקי "דקדוק המסורה" ב-56 הסעיפים הראשונים.
10. ספר דקדוקי הטעמים, ליפסיה 1879; להלן בוי"ש.
11. בשניים מן השערים העוסקים בשווא (יט-כ) קשה לקבוע בוודאות, אם מדובר בהגיית השווא או בדרכי סימונו. דותן נוטה לדעה שהשערים עוסקים במנהגים שונים של סימון השווא, ואם כן שני השערים האלה מופנים לנקדן ולא לקורא. ושמא יש להם משמעות גם בשביל הקורא במצחף מנוקד, כלומר: אם יתקל בדרכי הניקוד המתוארות כאן, דע שכולן לגיטימיות.
12. אפשר שראוי לצרף לקטגוריה זו גם את כללי הדיגוש של בגדכפ"ת בראש המילה, שהמסרנים ראו אותם כתיאור היחסים שבין שתי קבוצות של אותיות - אוי"ה ובגדכפ"ת.
13. ראה נ' אלונז, "רשימת מונחים קראית מן המאה השמינית לספירה", ספר קורנרין, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 324-363 (=מחקרי לשון וספרות, כרך ב, עמ' 105-144). רשימת מונחים קדומה זו כוללת לקט מעורב של מונחים מתחומים שונים: כתיבת המקרא, קריאתו, לשונו וסגנונו. רשימת מונחים מעין זו באה גם בסוף סעיף 3 של דקה"ט במהדורת בוי"ש, אלא שהיא קצרה יותר.
14. סימניהם אצל בוי"ש, K, T13, T15, ואצל דותן 2 ק (המאה ה-15), 7 ל (המאה ה-11), א (המאה ה-13). כמה סימנים מעידים על איחורו היחסי של הסעיף הזה ועל השפעות של כתיבי מדקדקים, כגון חיוג.

15. שז"ל סקוז, "המאמר על התנועות בעברית מס' יכתב אללגה' לרס"ג", תרביץ כב-כג (תשי"א-תשי"ב), עמ' 176.
16. "תורת הבלשנות הטברנית ודקדוק המסורה", בית מקרא סא (תשל"ה), עמ' 231-265.
17. ראה מאמרו הנזכר בהערה 8 לעיל, עמ' 308.
18. לא כללנו בדיונונו זה את החיבור הדאיה אלקאר (=הוריית הקורא), שקשה לראות בו חלק אורגני של המסורה. זהו חיבור מונוגרפי הכתוב ערבית, שזכה לקיצורים ועיבודים שונים בערבית ובעברית. על פי קטע גניזה זיהה אלדר את מחברו כאבו אלפרג' הרון, המדקדק הקראי הירושלמי (א' אלדר, תורת הקריאה במקרא, ירושלים תשנ"ד, עמ' 41) ואושש זיהוי זה בראיות רבות על זמן החיבור, על הרקע הלשוני של המחבר, על מקומו המשוער ועל אמונתו. בחיבור המונוגרפי הזה בא דיון ממצה ושיטתי, הערוך במבנה לוגי של חלוקה לפרקים, ואלדר רואה בו שלב שני בהתפתחותה של "תורת הקריאה במקרא" (שם, עמ' 4). השלב הראשון בהתפתחות תורת הקריאה הוא, לדעת אלדר, פרקי דקדוק המסורה הנספחים לכתב-היד הקדומים של המקרא.
- הדאיה אלקאר נבדל אפוא מפרקי דקדוק המסורה בכמה נקודות עיקריות. ראשית, לשונו ערבית ולא עברית או ארמית; שנית, זהו חיבור מונוגרפי מסודר שנכתב בידי מחבר אחד, בתקופה מאוחרת יותר מזמן חיבורם של פרקי "דקדוק המסורה"; שלישית, המחבר משתמש בחומר המסורה הקלסי ודן בנושאים רבים שעסקה בהם המסורה, אולם הוא משלב בדיונו חומרים לשוניים ודרכי חשיבה לשונית השאובים מראשוני החיבורים של תורת הלשון העברית, ובראשם חיבורי רס"ג וחיוג' (שם, עמ' 13-15).
- הבדל נוסף קשור למטרת החיבור ולקוראים שהוא פונה אליהם: החיבור "דקדוקי הטעמים" מופנה לקוראים בעלי בקיאות מופלגת בקריאת המקרא. "חזקה על הקורא שיהיה בקי ביסודות, ואין הוא נדרש אלא ליתן דעתו על כלל אחד נוסף... [או על] שינון החריגים והדיוק בהם" (דותן, דקה"ט, עמ' 26). לעומת זאת, מטרת הדאיה אלקאר היא להורות את תורת הקריאה לציבור רחב של קוראים. למטרה זו הכין המחבר גם עיבוד מקוצר של ספרו, שהתרכז בעיקר בעניינים הקשורים ישירות להגייה, וזכה לתפוצה רחבה (אלדר, שם, עמ' 9).

כתב-יד של המקרא

- א = כתר ארם צובה
 ל = כתב-יד לנינגרד, פירקוביץ B19_a
 3ל = כתב-יד לנינגרד, פירקוביץ 10
 למ = כתב-יד קהיר, גוטהייל 14